УДК 883.015

ПРИНЦИПИ ПОЕТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ

Гуцуляк І.Г., аспірант

Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича

Слово "поетика" має принаймні два значення. Перше - "наукова дисципліна в складі літературознавства; наукова теорія словесної художньої творчості чи хоча б система методично розроблених рекомендацій для неї. Така "поетика" сягає часів Аристотеля" [1, 3; 10, 10].

Стиль бароко розвивався більше на практиці, ніж у теорії. На думку Д.В.Степовика, “стиль бароко на Україні був більшою мірою результатом творчих експериментів, ніж теоретичної думки, хоч і останньої не слід применшувати”[9, 184].

І друге визначення поетики як "системи робочих принципів будь-якого автора чи літературної школи, чи цілої літературної епохи: те, що свідомо чи несвідомо створює для себе кожний письменник. Це практична поетика: розглядаються робочі настанови письменників, як вони реконструюються з самих літературних пам'ятників" [1, 3; 10, 10].

Саме в цьому значенні практичної поетики як принципів зображення дійсності в мистецтві використовуємо тут термін "поетика". Багато характерних рис барокової поетики визначаються особливостями світосприйняття поетів ХУІІ ст. На основі художніх текстів спробуємо виявити словесну реалізацію принципів поетики бароко.

1. *Принцип контрасту,* який допомагав у створенні переконливого художнього мовлення. Цей принцип був основним. Сама психологія людини епохи бароко була сповнена контрастів. "Вони намагалися знайти гармонію між небесним і земним, духовним і тілесним. Вони хотіли примирити контрасти не тільки формальні - світла і тіні, радісних і похмурих тонів, легких і масивних форм (в архітектурі), але й "контрасти смислу" - вічність і миттєвість, духовність і ницість" [2, 23]. У мові творів це стрімкий перебіг від однієї думки до іншої, незвичні зіставлення, протиставлення, це відповідні мовні засоби – антоніми. Напр.: “Не завжды бываєт *тьма* на воздусѣ мъглистая, анѣ тръваєт уставичне *ноч чорнооблачная*. Але и *солнечноє горячеє коло* променьми блисътаєт, затым и самого ясносіяющаго свѣт бываєт” (УП 1, 138), “*Тѣсною стезею до Христа приходять, але широкою в пагубу отходять*” (УП 1, 75), “*Христос* – глава церкви, а блудницы – *папа*… *Христос* – глава вѣрных, а єресєм – *папа*…” (УП 1, 120), “Мѣвають и гробы *златыи оздобу*, але *внутри полны человѣчаго смраду”* (УП 1, 122), “*Бо которая роскош тутъ на свѣтѣ человѣку смакуєт, тая ся по смерти в горкость прикрую опакуєт*” (УП 1, 152), “*Лихоимъца* нищіи *проклинають*, И ближніи єго смерти желають. *Щедраго* же всѣ купно *отрицають* И от клевещущих зол *защищають*” (УП 1, 188), “Иж *востока свѣтлость* нынѣ оставляють и до *тьмы запада* во прелесть отбѣгають, Отъ *истынъны до лжѣ, от вѣры въ єресь, от доброчестія въ грѣшную прелесть*” (УП 1, 72), “О, як много никчемных *круков убѣлилесь* И чистыми гóлубы богу учинилесь!” (УП 1, 350).

Дуже поширеною була конструкція антитези “***вчера – нынѣ***”, “***тогда – нынѣ***”: “*Вчера* тебе дѣвая с плачем погрѣбаєт… *Нынѣ* уже зрить тя къ отцу грядуща, жива и нетлнна…” (УП 1, 108), “*Вчора* мертвый въ гроб тѣлом суботствова, а *нынѣ* мирови живота дарствова” (УП 1, 108), “*Вчера* в дому моєм было гойне веселя… *А нынѣ* мене все доброє и веселоє минуло…” (УП 1, 316), “ІСУСЄ, осужденный бывый на смерть крестну, *тогда* сущу безчестну, *нынѣ* зѣло честну” (УП 2, 287).

Використовувалася також антитеза, яка містила в одній з частин заперечення, а в другій пояснення: “*Не труба и арфа небо отворяєт, Але милостыня бога умоляєт*” (УП1, 76), “Была єго слава – *оковы й темница, не папѣ творная гордая столица*” (УП 1, 82), “*Постеля же – земля, а не одры чудны*, Не от плачу нищих, иже богу студны…” (УП 1, 82), “Пристояло тобѣ *нищету претерпѣти, а не багатства* у папы *шукати*” (УП 1, 80).

Спостерігаємо використання контекстуальних антонімів: “Где *сладкая* вода им с камени зышла, а *твердая* злоба до серца их пришла” (УП 1, 90), “*Пламень невѣрия* вмѣсто *росы хладу* набавил души их спасенного гладу” (УП 1, 111), “Іже *вънюду красоту* нам являєт, *Внутръюду же суєту* съкрывает “ (УП 1, 181).

На протиставленнях “*життя - смерті*”, ”*початку - кінця*”, ”*людини - Бога*”, ”*світла - темряви*”, ”*чистоти - бруду*”, ”*добра - зла*”, “*бідності – багатства*” будувалася картина світу, відбита у поезії XVII століття.

2. *Принцип алегоричного/символічного і натуралістичного відтворення дійсності.*

Поетичні твори бароко насичені символами й алегоріями. Джерелами цих засобів образної виразності були Біблія й антична міфологія. Незважаючи на те, що міф відображає дійсність у фантастичній формі, він органічно

вплітається в художню тканину реалістичного образу. Авторів творів періоду бароко, безсумнівно, хвилювали реальні події і реальні люди, але з'являються вони в образах античних богів і героїв. Переосмислення міфологічного матеріалу здійснюється за допомогою алегорій, які уособлювали християнські моральні чесноти, символізували поняття честі, совісті, хоробрості, мужності видатних осіб.

У літературі періоду бароко алегорії органічно переплітаються з символами. "Поява стилю бароко (у мистецтві й літературі) знаменувала відродження і перевагу чергового "символічного" періоду (і в розумінні, і в зображенні дійсності). Однак символіка бароко не була повторенням середньовічної символіки. Принципова (неповторна у майбутньому) новизна бароко полягала в тому, що його "символи" (і навіть "емблеми"), багатозначні й довільні, а тому й суперечливі, істотно відрізнялися від обмеженої і прямолінійної символіки середньовіччя" [5, 12]. Символи поезії бароко були "багатозначними, довільними й суперечливими", як сама епоха, в яку ця поезія творилася. Стара символіка пристосовувалася до завдань стилю, насиченого контрастами, парадоксами, експресією.

3. *Принцип поєднання протилежностей*. Стиль бароко будувався на парадоксах, поєднаннях непоєднуваного. Засобом, який допомагав поетам поєднати логічно несумісні протилежності, був оксюморон. Напр.: "И такъ бога славить, ижъ *в немощи сильна*…" (УП 1, 124); "Где въ том *смутку утѣхи* маємо зажити?" (УП 1, 352); "Дажд ми *легкоє бремя* в(с)лѣд тебе носити…" (УП 2, 287); "*Оживе мертва смерть* з гробу" (УП 2, 93); "*Тужитимуть* всѣ ляхи *веселлє* Зборовє" (УП 2, 101).

Завдяки таким несумісним визначенням предмет, явище, властивість тощо, які позначаються одним із слів, набувають додаткової характеристики з боку іншого, протилежного йому слова.

5. *Принцип відображення* (див.Софронова, 1982). "Бароко завжди прагнуло не до безпосереднього зображення дійсності, не до прямого називання явища, а до протилежного. Дійсність треба преломити, трансформувати, подати її у системі натяків" [7, 138]. У цьому випадку поети вдавалися до перифраз. Засвідчені нами перифрази можна розподілити на такі семантичні групи:

1. Перифрази, що вживаються замість імені Ісуса Христа: "Зайде доброта твоя, сладчайшій мой свѣте, В остром терню кровію очервленній цвѣте" (УП 2, 305), "Царь неба и всей земли, творец всего міра, От лютѣйшаго лютым предаємый звѣра, От Юды треклятаго и юдейским полком, Агнец пренезлобивый кровожадным волком…" (УП 2, 311), "К древу вяжут лозу винограда, Инако лозу божественна сада – К столпу каменну лютѣ привязаша, Плоть, яко грозд здрѣлу, нещадно рѣзаша" (УП 2, 308), "Погиблоє овча, нас на рамо вземлет и за наши грѣхи раны въспріємлет" (УП 1, 112).

2. Перифрази, що вживаються замість імені Діви Марії: "наук патронко" (УП 2, 188), "Пресличная кролевно, райських садов цвѣте, выборнѣйшый клейноте з людій на том свѣтє" (УП 2, 188), "вѣм бо тя, пристанище житейских плаваний" (УП 2, 31).

3. Перифрази, що вживаються замість власних назв, зокрема папи римського: "Смотрѣте дявола…Злокозный мысливець заставляєт сѣти" (УП 1, 101), "Князь темности, фалшивоє науки учитель и сверного грѣха отець и любитель, Як лев, рыкая, тщится поглотити, єретические души половити" (УП 1, 110); К.Острозького: "Бо ясная походня ото угасаєт, Свого свѣтла (о жалю) скоро позбываєт" (УП 1, 349), "А того такъ доброго, боже вѣчный, хвалцу, Огороду своєго и добр твоих справцу, Взялесь от нас" (УП 1, 172), "Юж бовѣм свѣча всѣх потѣх моих на вѣки згасла" (УП 1, 151); географічних назв (Туреччини): "Не повредит нас Луна бѣсурманска" (УП 2, 232).

4. Перифрази, що вживаються замість загальних назв, зокрема перифрастичні позначення смерті: "Заж летальскои воды хочемъ ся напити" (УП1, 353), "Смертный трунок пити " (УП 1, 352), "Окрутне смертелноє жало… моць роспростирало" (УП 1, 351).

5. Принцип відображення пов'язаний з принципом порівняння. Оскільки всі предмети певним чином співвідносяться між собою, то одні з них можуть бути представлені через інші. Для того, щоб з'ясувати, наскільки один предмет відображає інший, їх порівнювали. Можемо стверджувати, що порівняння було одним з найчастіше вживаних художніх прийомів у поезії бароко. Він допомагав встановити контраст, протиріччя в суті предметів.

Порівняння може бути передане:

1. Порівняльними конструкціями, введеними сполучниками: **аки:** "…аки лучу солнца, Оставил нам Алексѣй-цар, человѣк Божій, Феодора…" (УП 2, 224), "Напаяется земля усохшая нынѣ Кровию, аки дождом…"(УП 2, 288), "…в нем кровію багрен быв, аки рож цвѣт красный" (УП 2, 287); **якъ, яко:** "тогда дѣмон з вами, якъ прах, ищезаєт" (УП 1, 104), "Благословится, як звѣзды, род правый" (УП 2, 217), "Къ Исусу молитву, яко сладость, люби" (УП 1, 98); **якъ – такъ, яко – тако** (т.зв. порівняння тотожності): "Яко же скот без шерсти, и нива без класов, и древо без отраслій, и глава без власов, Лампада без єлея и без душѣ тѣло, Тако и вѣра без дѣл некрасна всецѣло" (УП 2, 35), "Яко недопыр ку слонечной зари Своєй не может обернути твари, Так я не могу прибрать собѣ ноты На твои цноты" (УП

2, 208), “И, якъ на небѣ мѣсяць зъ звѣздами сіаєт, Такъ ся тых преславныи домов блищать справы” (УП 1, 165).

2. Порівняльними конструкціями, введеними словами **подобный, ровно**: “И псу єст подобный невстыдливый кождый” (УП 1, 71), “Свѣт сей сну єст подобен, а щастє драбинѣ: восходят и низходят по ней мнози нынѣ” (УП 2, 255), “Житло наше на земли ровно комедіи, Албо рачей жалосной свѣта тракгедіи “ (УП 1, 174).

3. Формами ступенів порівняння + іменник у Зн. або Род.в.: “Вѣм, же єст (серце – І.Г.) твердѣйшеє над діямент-камень, Которого не скрушит желѣзо ни пламень” (УП 2, 295),”Часе дорогій,…Быстрѣй над морскій корабль живот мой провадиш” (УП 1, 156), “Многоцѣнный бисер дѣвичая цнота, и дорожшая єст всякого клейнота” (УП 1, 114), “…в небѣ краснѣйша, паче звѣзд и мѣсяца и солнца свтлѣйша” (УП 2, 249).

4. Присудками (точніше, частинами складеного дієслівного присудка), вираженими іменниками в Н.в., які виступають у сполученні з дієслівною зв’язкою **бути** або без неї: “Книги – духовныи раи, разумныи цвѣты…Книги – солнце душам…” (УП 1, 130), “Свѣт сей – то широким морем и пространим, земля – заточеніем всѣм з рая вигнаним” (УП 2, 255).

Традиційно в структурі порівняння виділяють суб’єкт порівняння (порівнюваний предмет), об’єкт порівняння (предмет, з яким порівнюється суб’єкт) і ознаку. Суб’єкт і об’єкт порівняння у творах бароко можуть утворювати смислові опозиції:

- люди - люди: “Святых патриархов, яко отцев, чътили...” (УП 1, 86), “Яко Авель, терпѣмо, отъ убійцы брата” (УП 1, 129), “...держимъ незлобіє, яко же младенцы” (УП 1, 136);

- люди – тварини, гади, птахи: “Сам Небесный Царь,.. Яко орел своєго птенца, покрывает Вѣнцем мудрости...” (УП 2, 233), “Гудуть бо трубами, якъ смоки рыкають” (УП 1, 119), “...а языки долѣ, як змѣи, ползають” (УП 1, 109);

- люди - рослини: “Человѣк, яко трава; днієєго, яко цвѣты” (УП 2, 37), “И множество братіи святая дружина, яко благополучная божая маслина…” (УП 1, 134);

- люди - їжа, страви: “О, пресладкий Ісусе,… паче меда и сота нам єст, правовѣрным” (УП 2, 317), “Иже твоих людей, яко хлѣб, сънѣдають” (УП 1, 71);

- люди, частини людського тіла - астрономічні об’єкти: “Єго же свято лице, як солнце, сіяєт” (УП 2, 313), “...и будете вы потом, як ясная заря” (УП 1, 80);

- люди – багатство, цінність: “...и всѣх при собѣ боронити, якъ клейнот коштовный” (УП 1, 153), “...и нас, яко дары, господу принесли...” (УП 1, 124);

- абстрактні поняття з конкретними, зокрема: “Мира сего слава сладка єст и люба, але, як морьская, утѣкаєт, вода” (УП 1, 80), “Надменіє твоє, як водная пѣна” (УП 1, 77), “Іже нам сияєш (разум - І.Г.), як злато въ мѣри,..” (УП 1, 94), “Якъ чистоє злато, господніи слова” (УП 1, 117) та інші.

Численну групу становлять розгорнуті порівняння, “які реалізуються засобами великих фрагментів тексту, шляхом співставлення двох епізодів, один з яких є цитатою або перифразою біблійного тексту” [3, 325]. Напр.:

Іаков-патріарх, кгды смертный трунок пити,
В довгошедивых лѣтєх смерть мусил вькусити,
Пришол Іосиф, лице зъ слезами цѣловал,
З тяжкогорким въздыханьєм родича жаловал.
Чему ж и ты, россійскій правовѣрный роде,
При любого твоєго родича отходє,
Не маєш зъ тяжкоболным стогнаньєм рыдати,
Истиннаго пастыря лице лобызати? (УП 1, 352)

З принципом відображення були пов’язані поріняння із ***тінню***: “Слава бо и злато, *яко тѣнь*, мимо ходить” (УП 1, 80); ***зерцалом***: “Єще, *нѣбы в зерцалѣ*, узрѣша прекрасну Матер Божію” (УП 2, 295), “*Яко же во зерцалѣ*, отца будем мѣти” (УП 2, 226); ***сном***: “Леч хто свято побожне живот свой провадить,Тому нѣкгды смерть, *якъ сон помѣрный*, не вадить” (УП 1, 174); ***димом***: “…и честь, яко же дым, себѣ вомѣнили” (УП 1, 136). Популярність цих мотивів у поезії бароко, можливо, пов’язана із зростанням інтересу до астрології та магії. Поезія бароко не була позбавлена містицизму. До арсеналу містичних входили вищезазначені поняття, які у своїй семантиці вже містять якусь нерозкриту таємницю, щось незбагненне для людського розуму. Порівн.: *Тінь* – “темрява, морок; ледве вловимий слід, найменша ознака чого-небудь, натяк на наявність чогось; привид, примара” (СУМ, Х, 143-144);

Дзеркало, застар. *зерцало* – “відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться, а також спеціально виготовлений предмет з такою поверхнею” (СУМ, II, 266); *Сон* – “те, що сниться; сновидіння; те, про що мріє людина; мрія; те, що сприймається як нереальне, примарне, оманливе; протилежне дійсність” (СУМ, IX, 454-456); *Дим* – “про щось невиразне, що існує тільки в мріях, в уявленні” (СУМ, II, 277).

7. *Принцип дотепності* (див. Морозов, 1979). “Сіль дотепності у незвичності… Тропи і риторичні фігури – це немовби матеріал і основа, на якій підносить свої красоти дотепність” і далі “Досконаліть стилю надають два елементи: початок матеріальний – слово і формальний – думка. При цьому слова – листя дерева, а гострі думки – плоди. Думка, і думка гостра – це життя стилю”, - писав Грасіан, систематизатор і теоретик консептизму, теоретик іспанського бароко [11, 43]. Дотепність, ерудованість, непередбачуваність, несподіваність, зв’язок між різнорідними речами і явищами – найхарактерніші риси віршів того часу. У поезії поєднувалися своєрідні форми абстрактного символізму, алегоричного викладу, вишуканих паралелей і порівнянь. Символи і емблеми, прийоми каламбурного поєднання слів надають своєрідного відтінку смислової гри, риторичної витонченості, ламають семантику церковно-книжної мови, надаючи їй світського характеру. Порів.: Так по заходѣ *РОСА* слез в ней пала, Же от самой *РОССІЯ* б ся звала (УП 2, 77); Марне то в марах лва тут вязиш, Парко, До того гербу, не *МАРЫ*, леч *МАРКО* Благовѣститель на небѣ ся знає (УП 2, 77); *СИЛЬВЕСТЕР – лесный чи селный* – тлумачу? (Silva в перекладі з латинської означає “ліс” – І.Г.) При исходищах вод слезных и плачу, Иж Ісус – пастыр селный, Сильвестр – лесный, Овцам бы пажить всюды был полезный. Лесным, як древом подпору названый, Кгды сам, як лоза, Ісус обрѣзаный (УП 2, 92); Тебе, отче наш, *Петре* преподобный, Иж Христос *камень*, *камень* тя оздобный, Сему даровал мсцу пресвятому (УП 1, 359) (Петро в перекладі з грецької означає “камінь” – І.Г.).

Джерелами словесного дотепу - гри слів (як видно з прикладів) могли бути етимологія слова, омонімія, а також метонімія та ін.

Отже, поетика бароко характеризується такими визначальними принципами: контрасту, алегоричного/символічного і натуралістичного відтворення дійсності, поєднання протилежностей, відображення, порівняння, дотепності. Окрім розглянутих нами, у поезії бароко знайшли своє вираження також принципи єдності і багатоманітності, динаміки і руху тощо. Усі вони були не тільки принципами зображення дійсності в мистецтві, але й лежали в основі нового типу світосприймання, що складався в епоху бароко, коли зростав інтерес до людської особистості, яка прагнула примирити у своїй душі земне і небесне, духовне і тілесне. Для того, щоб показати зміни, що відбулися у світосприйнятті, мисленні, творчості – і в змісті, і у формах, поети використовували семантично пов’язані з цими принципами тропи і фігури, зокрема антитезу, яка лежала в основі барокової поетики, порівняння, перифраз, оксюморон, символи і алегорії та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. - М.: Наука, 1977. - 320 с.
2. Козловська Л.С. У камені та в слові (про стиль барокко) // Культура слова. - К.: Наук. думка, 1990. - Вип. 39. - С. 21-26.
3. Меркулова М.В. Речевая структура образа автора в Житии протопопа Аввакума // Текстология и поэтика русской литературы XI – XVII веков. – Л.: Наука, 1977. – Т.XXXII. – С. 317-331.
4. Морозов А., Софронова Л. Эмблематика и ее место в искусстве барокко // Славянское барокко. Историко-культурные проблемы эпохи. М.: Наука, 1979. - С. 13-38.
5. Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII – нач. XVIII в. – М.: Наука, 1989. – 238с.
6. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1971-1979.
7. Софронова Л.А. Поэтика славянского театра XYII - XYIII вв. Польша, Украина, Россия. - М.: Наука, 1981. - 264 с.
8. Софронова Л.А. Принцип отражения в поэтике барокко // Барокко в славянских культурах. – М.: Наука, 1982. - С. 78-101.
9. Степовик Д.В. Система тропів в українському барокко // Українське барокко та європейський контекст. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 183-195.
10. Хализев В.Е. Историческая поэтика: теоретико-методологические аспекты // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. - 1990. - №3. - С. 10-18.
11. Штейн А.Л. Четыре века испанской эстетики // Испанская эстетика. Ренессанс. Барокко. Просвещение. - М.: Искусство, 1977. - С. 7-62.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. УП 1 - Українська поезія: Кінець ХУІ - початок ХУІІ ст. / Упоряд. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. - К.: Наук. думка, 1978. - 432 с.
2. УП 2 - Українська поезія: Середина ХУІІ ст. / Упоряд. В.І.Крекотень, М.М.Сулима. - К.: Наук. думка, 1992. - 680с.